

Marhabo Sayfulloyevna Ashurova
Buxoro davlat universiteti
pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)
ashurova.marhabo84@buxdu.uz

YANGI USUL MAKTABLARIDA O'QITISH MAZMUNI VA SHAKLLARI

Annotasiya. Jahon ilm-fani va madaniyatida buyuk allomalar, mutafakkirlar, ma'rifatparvar olimlarning ilmiy merosini tadqiq qilish, o'rganishga qaratilgan fundamental tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu nuqtai nazardan ta'lim va tarbiya jarayonining samarali tashkil etilishi, rivojlanish bosqichlari va yo'nalishlarini yaxlit tadqiq etishga zarurat kuchaymoqda. Bu, o'z navbatida, har bir millatning o'tmish tarixi, ma'naviy merosini umumbashariy qadriyatlari bilan uyg'unlikda tadqiq etishga doir tadqiqotlar olib borish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda.

Kalit so'z va iboralar: jadidchilik, madrasa, oliy maktab, usuli savtiya maktabi, Yosh buxoroliklar tashkiloti.

СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ В НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛАХ.

Аннотация. В мировой науке и культуре ведутся фундаментальные исследования и научные изыскания, направленные на изучение и изучение научного наследия великих учёных, мыслителей и просветителей. В связи с этим возрастает потребность в эффективной организации образовательного и воспитательного процесса, всестороннем изучении этапов и направлений его развития. Это, в свою очередь, обуславливает необходимость проведения исследований, посвящённых истории и духовному наследию каждого народа в гармонии с его общечеловеческими ценностями.

Ключевые слова и фразы: джадидизм, медресе, высшая школа, школа «Усули Савтия», организация «Молодая Бухара».

CONTENT AND FORMS OF TEACHING IN NEW METHOD SCHOOLS.

Abstract. Fundamental research and scientific research are being conducted in world science and culture, aimed at studying and studying the scientific heritage of great scholars, thinkers, and enlightened scientists. In this regard, the need for an effective organization of the educational and upbringing process, a comprehensive study of the stages and directions of its development is increasing. This, in turn, creates the need to conduct research on the past history and spiritual heritage of each nation in harmony with its universal values.

Keywords and phrases: Jadidism, madrasa, higher school, Usuli Savtiya school, Young Bukhara organization.

Kirish. Jahon ilm-fani va madaniyatida buyuk allomalar, mutafakkirlar, ma'rifatparvar olimlarning ilmiy merosini tadqiq qilish, o'rganishga qaratilgan fundamental tadqiqotlar, ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu nuqtai nazardan ta'lim va tarbiya jarayonining samarali tashkil etilishi, rivojlanish bosqichlari va yo'nalishlarini yaxlit tadqiq etishga zarurat kuchaymoqda. Bu, o'z navbatida, har bir millatning o'tmish tarixi, ma'naviy merosini umumbashariy qadriyatlari bilan uyg'unlikda tadqiq etishga doir tadqiqotlar olib borish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda. Shuningdek, alloma va ma'rifatparvarlarning ilmiy merosini nazariy va ilmiy-metodologik nuqtai nazardan xolisona tadqiq etish hamda yosh avlod tarbiyasida ularning qarashlari va g'oyasidan samarali foydalanish bugungi kunda ilmiy jamoatchilikning alohida tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda.

Asosiy qism. Madrasayi oliyada dars berish, o'qitish usullari alohida e'tiborga loyiqdir. Mirzo Ulug'bek dars berish jarayonida, ayniqsa, munozara-bahs usuliga tez-tez murojaat qilgan. Munozara (disput) usuli, birinchidan, talaba nutqini o'stirsa, ikkinchidan, masala mohiyatini chuqur idrok qilishga olib keladi. Mirzo Ulug'bek faqat talabalarga dars berish bilan cheklanmay, madrasa mudarrisilarga, rasadxonada ishlovchi olimlarga ham dars o'qir, munozaralar o'tkazar,

shu bilan ularning malakasini oshirar edi. O'ziga xos akademiya vazifasini o'tagan Ulug'bek rasadxonasi madrasa mudarrislari malakasini oshiradigan ilm maskani sanalgan. Madrasayi oliyaning deyarli hamma mudarrislari rasadxonada ilmiy izlanishlar, asarlar yaratish bilan mashg'ul bo'lganlar. "Samarqand akademiyasi" haqida bundan 250 yil muqaddam mashhur fransuz yozuvchisi, faylasufi Mari Fransua Volter ancha e'tiborga loyiq fikrlar bayon qilgan.

Muhokama va natijalar. Shu o'rinda yana bir muhim masalaga oydinlik kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'tmishda madarasalar bilan yonma – yon masjidlar va xonaqoxlar qurilgan. Sho'rolar mafkurasig ko'ra xonaqoxlar ko'pincha ilmiy adabiyotlarda faqat darvesh va qalandarlar, shayx va zohidlar zikr tushadigan maskan sifatida baholab kelingan. Bu haqida "O'zbek sovet ensiklopediyasi" da quyidagilarni o'qiymiz: "Xonaqox-shayx va darveshlar zikru-sa'mo qiladigan xona, masjid. Darvishlar ziyoratchilar uchun tunash joyi sifatida masjid, maqbaralarning bir qismi tarzida qurilgan. Darveshlar uyushmalarining markazi sifatida qurilgan yirik xonaqoxlarning katta zallari, ularning atrofida ziyoratchilar uchun hujralar bo'lgan".[1]

Aslida, xonaqoxlar ham madrasalar vazifasini bajargan bo'lib talabalar uchun bir necha hujralari, darsxonolari, kutubxona, ilmiy munozara o'tkazi uchun katta xona, mudarris va voiz uchun marmar yoki yog'ochdan ishlangan minbari bo'lgan, talabalarga muntazam dars berganlar.

Xuddi hozirgi etakchi universitetlarda bo'lgani kabi, Ulug'bek madrasayi oliyasida ham iqtidorli, qobiliyatli yoshlar madrasa xatmidan keyin mudarris sifatida olib qolingan.

Mana shunday yoshlardan Alouddin Ali Qushchi, Abdurahmon Jomiy, Mansur al-Koshiy va boshqalar ulug' allomai zamon Qozizoda Rumi va Mirzo Ulug'beklar e'tiboriga tushgan va shu madrasada dars bergan edilar. Abdurahmon Jomiy 1452 yilga qadar Ulug'be madrasasida sarf va nahfdan dars bergan. U keyinchalik mudarrislik tajribalarini umumlashtirib "Sharhi mullo" asarini yaratdi, bu asar "Al-Kofiya" asariga sharh bo'lib, XX asr boshlarida ham madrasalarda asosiy darsliklardan biri sifatid qo'llanib kelgan. Madrasayi oliyani muvaffaqiyatli xatm qilganlarga turli madrasalarda mudarrislik qilish mumkinligi haqida ijozatnoma (ba'zi manbalarda sanad) diplom berilgan.

Talaba domlaning darsi bilan (eng yuqori ilmiy saviyada o'tsa ham) cheklanishi mumkin emas. U kitob ustida mustaqil ishlash malakasiga ega bo'lishi kerak. Talaba ilmdagi bir muammo yuzasidan olimlarning turlicha qarashlarini bilishi va ularga o'zining shaxsiy munosabatini bildirish kerak. Shu maqsadda madrasayi oliyalar qoshida boy kutubxonalar, ularda noyob kitoblar bo'lgan, davrning ko'zga ko'ringan sahhoflari, xattotlari faoliyat ko'rsatganlar, ular yangi-ngi kioblarni ko'chirganlar, kutubxonani kerakli asarlar bilan boyitganlar. Bulardan tashqari podshohlar ulug' mutafakkirlarning shaxsiy kutubxonalari bo'lgan, ulardan iqtidorli talabalar foydalangan.

Sharq mamlakatlari, ayni zamonda, Markaziy Osiyo madrasalarida asosiy o'qitish usullaridan biri sharhlab o'qish usuli edi. Ma'lumki, madrasalarda shuningdek boshqa o'quv yurtlarida diniy ilmlar, gumanitar fanlar, aniq fanlardan riyoziyot, falakiyot, handasa, jo'g'rofiya, tib ilmlari o'qitilgan edi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish krakki, bu ilmlar talabalar bilim saviyasidan ancha yuqori bo'lgan. Mazkur ilmlar uchun ulug' olimlar tomonidan turli xil asarlar yaratilgan. Olimlar ko'p hollarda ushbu asarlarini yozayotgan vaqtda madrasa talabalarining bilim saviyasni hisobga olmagan holda o'zlarining bilimlarini asarga kiritganlar. Shuning uchun talabalar o'qiyotgan asar materiallarini puxta o'zlashtira olmaganlar, qiynalganlar. Buni yaxshi tushungan keng ma'lumotli mudarrislari-olimler bunday asarlarni talabalarbop qilib qayta ishlab chiqqanlar-madrasada o'qitiladigan har bir asar uchun sharh yozganlar. Mazkur sharhlovchi olimlar asarning boshidan oxirigacha sharh berishga, asar mualifining fikrlarini keng miqyosda ochishga harakat qilganlar. Bunday sharhlar madrasa talabalarining asarni tushunishlari uchun katta yordam bergan. Demak, talaba ilmiy asarni ham, unga yozilgan sharhni ham o'qishga majbur bo'lgan. Sharh asardagi har bir muammoni ochishga xizmat qilgan. Ayniqsa, mantiq ilmini, ilmi aruz, ilmi maoniy, ilmi bade' kabi adabiyotga oid ilmlarning mohiyatini ochishda sharhlab o'qitish usuli katta yordam bergan. Keyinchalik sharh faqat madrasalarda o'qitiladigan asarlar uchun emas, balki barcha ilmiy asarlarga keng izoh berish muallif fikrlarini kengaytirish, soddalashtirish uchun ham xizmat qilgan.

Sa'diyning "Guliston" asari necha asrlar davomida madrasalarda asosiy adabiyot sifatida o'qitilgan. 1909 yilda Murodxo'ja domla Solihxo'ja o'g'li uni o'zbek tiliga tarjima qilgan; shu bilan birga, talabalarga va mudarrislariga qulay bo'lsin uchun ko'pgina so'fiyona fikrlarga, jo'g'rofiy nomlarga, tarixiy ismlarga keng sharh bergan. Bunday sharhlar talabalar uchun asar mazmunini, badiiyatini, ijodkorning falsafiy qarashlarini chuqur idrok qilish imkonini bergan. Shuning uchun ham kitobga sharh beruvchi mudarris turli manbalarni ko'zdan kechiradi va sharh uchun materiallar to'playdi.

Sharhlab o'qitish usuli tarixiy an'anaga ega. Bu an'ana, ayniqsa, madrasalarda keng qo'llangan. Sharq mamlakatlarida, shu jumladan, markaziy Osiyoda sharhlab o'qish X asrdan e'tiboran madrasalarga hamda qisman maktablarga tatbiq qilina boshlandi. Mudarrislar talabalar ta'lim-tarbiyasiga nihoyatda katta mas'uliyat bilan qaraganlar. O'z davrining olimlari tomonidan yaratilgan va darslik sifatida foydalanadigan asarlar bolalar ruhiyatini, bilim saviyasini yaxshi bilgan, o'z umrini yoshlar tarbiyasiga bog'lashgan mudarrislar-pedagoglar bunday asarlarga sharh yaratganlar. Sharhlovchi mudarris darslik-asarning boshidan oxirigacha tushuntirish matnini yozgan, asar muallifining ilmiy fikrlarini keng tahlil qilgan, kerakli o'rinlarda shu mavzudagi boshqa ilmiy asarlar bila muqoyasa qilgan. Bunday sharh beruvchini shorih deb ataganlar. Shorihlar mudarris-pedagog bo'lish bilan birga. O'z davrining bilim doirasi ancha keng olimlari ham bo'lganlar. Ko'p hollarda shorihlar sharhlarni kitobning har beti hoshiyasiga yozganlar. Bunday sharhni sharhi muhashsho yoki hoshiyayi sharh deb ataganlar. XV asrda Navoiy rahnamoligida Hirot shahrida o'nlab shorihlar etishib chiqqanlar. Buyuk tarixchi, olim G'iyosiddin Xondamir o'zining "Makorim ul-axloq" va "Xulosat ul-axbor" asarlarida Sayfiddin Ahmad Taftazoniy, Husayn Voiz Koshifiy, Fasihiddin Muhammad Nizomiy, Imodiddin Abdulaziz Abxariy, Hoja Abulqosim Abulaysiy kabi mudarris-shorihlar va ularning sharhiy asarlari haqida ma'lumot beradi: "Oxund Fasihiddin Muhammad Nizomiy hikmat, riyoziyot, ma'nilar bayoni, sarf hamda nahv ilmlari bo'yicha yozgan asarlari ko'p va ularning aksariyati talabalar orasida mashhurdir. Ul janob fiqh va hadis ilmlari bo'yicha benihoyat mohir bo'lgani uchun shu kunlarda "Viqoya"ga sharh yozish bilan banddir, inshoolloh tamomlash ziynatiga muyassar bo'lg'ay".[2]

Buyuk mutafakkirlar asarlariga yozilgan sharhlar talabalar uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Madrasa ta'limining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda arab va fors tillarini o'qitish masalasiga alohida e'tibor bergan. Maktablarda tushunmasdan quruq yodlash asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, madrasalarda esa o'qilgan asarni chuqur tahlil qilish, idrok qilish boshqa asarlarga muqoyasa qilish, mantiqiyfikrlash birinchi o'ringa ko'tariladi. Bunin uchun, arab va fors tillarini, mantiq ilmini mukammal bilish talab qilinardi. Shu nuqtai-nazardan, hozirda umumta'lim maktablari, texnikum va akademik litseylar o'quv rejasiga mantiq ilmini asosiy predmet sifatida kiritish maqsadga muvofiqdir.

Maktab madrasalarda faqat diniy ilmlargina o'qitilib, aniq fanlardan ibtidoiy bilim olmoqchi bo'lganlari uchun rus-tuzem maktablarida o'qish joriy etildi. Natijada, milliy ta'lim yo'qqa chiqarildi, bu hol uzoqni ko'ra oladigan o'zbek ziyolilarining noroziligiga sabab bo'ldi. Ular g'eneral-gubernatorlik ma'murlari taqib va tazyiqlari ostida inqiroz botqog'iga botgan ibtidoiy maktablar o'rnida "usuli savtiya" metodiga asoslangan "usuli jadid" maktablari tashkil qilish, madrasalarni zamonaviy ilmlar zaminida qayta tiklash, zamonaviy oliy o'quv yurtlari-universitetlar tashkil qilish uchun kurash olib bordilar. Buning boshida Behbudiy, Munavvarqori, Avloniy, Ayniy, Vasliy, Fitrat kabi jadidchilar turardi.

Madrasalar islohi masalasini ham Rusiya musulmonlari orasida birinchi bo'lib kun tartibiga qo'ygan mutafakkir Ismoilbek Gasprinskiy bo'ldi. U 1881 yida nashrdan chiqargan "Tarjimon" gazetasida e'lon qilgan turkum maqolalarida bu masalaga alohida e'tiborni qaratadi. Avvalo u arab tili, fiqh va aqid kabi fanlarni ona tilida o'qitish masalasini qo'yadi: "Ona tilimizda dars o'tilmagani holda juda og'ir bo'lgan arabiy darslar fors tilida o'tilib, yana mushkul bir ahvolga qo'yilgandir. Bu ahvolda ilm tahsili va taraqqiyoti bo'ladimi? Albatta bo'lmaydi. Yilda olti oy, kunda uch soat, nazoratsiz, imtihonsiz bir nizom va intizomsiz tahsil albatta 15-20 yil umr talab

qiladi va shuncha umr ketgandan keyin ham na arab tili bizga boylik berar, na turk tilida kamolot berar".[3]

Madrasalarda tartib, intizom, belgilab qo'yilgan ma'lm o'quv muddati kerak. Islohotni madrasa tartib-intizomidan, hamma-talabalar ham, domlalar ham buysunishga majbur bo'lgan qonun-qoidalaridan boshlash kerak. Avvalo, talabalarni oziq-ovqat, oshpazlik, o'tin-ko'mir, umuman tirikchilik mashaaqqatlaridan ozod qilish kerak, toki ular butun imkoniyatlarini, vaqtlarini ilm olishga safarbar qilsinlar. Buning uchun madrasalarda hamma talabalar uchun ovqatlanishi, darsga kirishi, dam olishi va ma'lum vaqtda darslar tugashi belgilab qo'yilishi kerak. Barcha talabalar sinf-sinlarga bo'linib, yagona jadval asosida dars olib borilishi kerak. Gasprenskiy dars kunlarini ham tartibga solish, haftaning olti kunida dars jadvali asosida 8-9 soatdan dars o'qish, yillik o'qishni 9-10 oy uzluksiz qilib belgilash va har yil oxirida yillik imtihon o'tkazish, shu yo'l bilan madrasada o'qish muddatini besh yil qilib belgilash masalasini qo'yadi. Shu bilan birga, islohotchi mudarrislariga ham katta mas'uliyat yuklaydi. Ularning talabalarga bo'lgan e'tiborini kuchaytirish uchun boshqa xizmatlardan-imomlik, xatiblik ishlaridan ozod qilish, ularning iqtisodiy ta'minotini yaxshilash masalasiga alohida e'tibor beradi. Uning fikricha, o'qituvchilar va talabalar davlat tomonidan iqtisodiy jihatdan to'la ta'minlanishi kerak.

Aksincha bu holga o'sha davr ma'muriyati esa milliy ta'lim muassasalarini barbod qilish yo'lidan bordi. Gasprenskiy fikricha eng avvalo bir qancha islohotlar orqali amalga oshirish mumkin bo'lgan ishlarni jumladan: birinchidan to'qqiz oylik tahsil yo'lga qo'yilishi kerak. Ikkinchidan, talabani oziq-ovqat tadorigidan bo'shatib, har kuni 8-9 soat dars bila mashg'ul bo'lishini ta'minlash kerak. Uchinchidan, madrasa va hujralarning sharoitlari yaxshilanib, talaba u erda hordiq chiqarmog'i lozim. To'rtinchidan, talabani osh-ovqatini tayyorlab berish kerak. Sinf-sinf qilib dars bermog' uchun guruhlarni 2-3 turli mullalarga topshirib, ular talaba va madrasa sharoitidan xabardor bo'lib, nazorat qilishlari va yilda bir marta imtihon qilishlari kerak. Beshinchidan, har bir madrasada bir oshpaz va bir xizmatchi bo'lishi kerak. Ular ovqat tayyorlash va boshqa shu turdagi ishlar bilan band bo'ladilar. Oltinchidan, mudarris afandilar imomlik va xatiblik kabi ma'muriyatlardan ozod qilinib, yashashlari uchun etarli darajada maosh vaqf tayin qilinishi kerak. Ettinchidan, dars davomida ona tilimizda o'qish, yozish va ilmi hisobga bir oz ko'proq e'tibor qaratish lozim. Haftada 1-2 kun arab tilida gaplashadigan kunlar madrasada boshqa tilda so'zlashish taqiqlanishi kerak. Sakkizinchidan, barcha talabalarining dars, ovqat va dam olish vaqtlari belgilanib sinf-sinf bo'lib, ma'lum vaqtlarda barchalari darsga va ovqatga borishlari lozim. Bu kabi va shunga o'xshash tartiblar bilan 10 yillik darslar 5 yilda tamomlanishi kerak. Yana boshqa islohotlar undan keyin mulohaza qilinaveradi".[3]

Ismoilbek Gasprenskiy ushbu maqolasida madrasalarning faqat ma'muriy jihatlariga-tartib intizomigagina e'tiborni qaratadi, ularda qanday fanlar o'qitilishi, o'qitish usullari kabi asosiy masalalar haqida o'quv muassasasida tartib-intizomni qonunlashtirgandan keyingina fiqhr yuritish mumkin bo'ladi. Umuman, madrasalarda odatda o'qish bir yilda olti oy bo'lib, o'qish davomida ro'za kunlari, Ramazon va Qurbon hayitlaridan bir hafta oldin va bir hafta keyin darslar to'xtatilgan, bu ham olti oylik o'qish muddatini yanada qisqartirgan. Chuqurroq e'tibor beriladigan bo'lsa, Gaspralining madrasalar islohi munosabati bilan o'rta qo'yayotgan talablari hozirgi zamon oliy o'quv yurtlaridagi talabalar uchun maxsus umumiy yotoqxonalar, oshxonalarni eslatadi. Talabalarga biriktirib qo'yilgan domlalar yotoqxonalarda maxsus tarbiyaviy ishlarni olib boradilar, yotoqxona va talabalar yashash sharoitini yaxshilashda ma'lum ishlarni amalga oshiradilar.

Turkiston o'lkasida madrasalar islohi mahalliy maktablarga nisbatan bir muncha kech boshlandi. Buning asosiy sabablaridan biri mustamlakachi ma'murlarning madrasalar islohotiga keskin qarshilik ko'rsatishi edi. N. Ilminskiy 1879-yil 29 sentyabrda shogirdi N. Ostroumovga yo'llagan xatida madrasalarni aslo isloh qilmaslik, ularning dasturiga dunyoviy, amaliy va ilmiy fanlarni kiritishga yo'l qo'ymaslikni maslahat beradi. Uning fikricha, bunday fanlar mahalliy yoshlar milliy ongining uyg'onishida asosiy vosita bo'ladi, bu esa Rusiyaning o'lkadagi hukmronligiga qarshi kurashda ular uchun qurol bo'ladi.[4]

O'lkada madrasalarining bunday parokandaligi, tartibsizligi o'zbek ma'rifatparvarlarini ancha tashvishga solayotgan edi. Aniq fanlarni egallash orqaligini o'lkani qoloqlikdan, xalqni jaholatdan qutqarish mumkinligiga o'zbek mutafakkirlari ishonar edilar. 1880- yillardayoq Shayxovand Tahur dahasi qozisi Sharifxo'ja Poshshoxo'ja o'g'li madrasalarda fizika fanini o'qitish masalasini g'eneral-gubernator oldiga olib chiqqan edi. Sharifxo'ja va Sebzor dahasi qozisi Muhiddinxo'ja Hakimxo'ja o'g'li Toshkentning ruslar yashaydiga qismiga yaqin bo'lgan Eshonqulidodxox madrasasida rus tilini o'qitish masalasini ko'tardilar. Ammo Ilminskiy g'oyalariga amal qilgan gubernatorlik ma'murlari ularning bu talablariga tish-tirnoqlari bilan qarshi chiqdilar.

Turkiston o'lkasi madrasalari ahvoli orenburgda atoqli mutafakkir rizo Faxriddin muharrirligida chiqadigan "Sho'ro" jurnalida muhokama va munozara mavzusi bo'ldi. Shu ma'noda, Sadriddin Ayniyning "Buxoro shahrida tahsil", E.Yovushevning "Samarqand madrasalari", "Turkiston madrasalarida dars programi", A.Asmoniyning "Xiva mamlakatida madrasalar", S.Mustafoning "Buxoro madrasalari" kabi maqolalarini alohida ta'kidlab o'tish zarur.

Bu maqolalarda Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Qo'qon madrasalari haqida fikr yuritilib. Ularning tashqi ko'rinishi me'moriy san'atning go'zal namunasi sifatida baholanadi. Ammo madrasalarning ichi, ya'ni ulardagi o'quv dasturlari, darsliklari, o'qitish usullari, umuman pedagogik texnologiya tamoman yaroqsiz, zamon talablariga javob bermaydi, deb tanqid qilindi, bor haqiqat aytiladi. Buxor madrasalaridagi 18-20 yillik o'quv dasturi, talabalar umrining bekor o'tishi, o'qitilayotgan fanlarning davr ehtiyojlariga mos kelmasligi ko'p afsus bilan tilga olinadi.

XX asr boshlariga kelib, madrasalar islohoti haqida "Turkiston viloyatining gazetisi" sahifalarida ham maqolalar tez-tez ko'rinishga boshladi. O'zbek mutafakkirlari orasida madrasalar faoliyati, uni isloh qilish masalalari bilan ko'proq mudarris Saidahmad Vasliy Samarqandiy shug'ullandi. Uning madrasalar islohotiga bag'ishlangan islohoti maqolalari "Turkiston viloyatining gazetisi", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona" gazetalari, "Oyna", "Al-isloh" jurnallarida anchagina chop qilingan.

Xulosa qilib aytganda, madrasalar islohoti masalasi zamonaviy oliy ma'lumotli mutaxassislar tarbiyalab etishtirish masalalari bilan bog'lanib ketdi. Bu ishda ayniqsa Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitratlar katta xizmat ko'rsatdilar, ko'plab iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan davlatlar oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborishni rejalashtirdilar. Ammo ular bu yo'l bilangina Vatanni cho'qur bilim va malakaga ega bo'lgan milliy kadrlar bilan ta'minlash masalasini hal qilib bo'lmasligini yaxshi bilardilar. Aslida chet ellarda o'qib kelgan yoshlar o'lkada ochilajak oliy o'quv yurtlarining birinchi o'qituvchilari bo'lishlari kerak edi. Jadid mutafakkirlarining ulug' orzusi o'z oliy o'quv yurtlariga ega bo'lish edi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy tomonidan ochilgan "Jamiyati xayriya", "Turon" jamiyatlari nizomida "Ovropacha o'quv muassasalari ochish" moddasi mavjud edi. 1917 yil fevral voqealari ayniqsa 1918 yilda Toshkentning yangi shahar qismida A.V.Popov boshchiliga rus xalq universiteti tashkil qilish harakatlari munavvarqori boshchiligida musulmon yoshlari uchun ham xalq dorulfununi tashkil qilish ishlarini tezlashtirib yubordi. 1918 yil 9 aprelda Munavvarqori eng faol safdoshlar-jadid maorifparvarlarini o'z hovlisiga to'playdi va 9 kishidan iborat "Musulmon xalq dorulfununi tashkilot komissiyasi"ni tuzadi. Ular hammasi "muallimlar jamiyati"ning faollari edilar. Bu haqida "xalq dorulfununi" gazetasi qo'yidagilarni yozadi: "Shu vaqtda bu tarafda musulmon ziyolilaridan bir necha zotlar haqiqatda vaqtning muhimligini, fursatning g'animat ekanligini e'tiborga olib, musulmon xalqi uchun bir umumiy o'quv yurti ocharg'a krakligi haqida mushovara qildilar ham. Xudog'a shukr qilib, ishga kirisharg'a faror berdilar va birinchi o'laroq 9 aprelda Munavvarqori Abdurashidxon afandining hovlisida yig'ilib, musulmon xalq dorulfununi ochmoqg'a say etar uchun bir tashkilot hayati ta'sis etdilar"[5].

Munavvarqori va tashkilot hayati jiddiy va tinimsiz mehnati natijasida 1918 yil 12 may kuni Musulmon xalq dorulfununi (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti)ning tantanali ochilish marosimi bo'lib o'tdi. Dorulfunun millat ehtiyojlaridan, uning bilim savyasidan klib chiqqan holda uch; qo'yi, o'rta, yuqori bosqichli bo'lib, 5 yillik o'qituvchilar

tayyorlaydigan dorilmuallimin ham mavjud edi. Tez orada viloyatlarda faoliyat ko'rsatayotgan jadid pedagoglari boshchiligidagi xalq dorilfununining shubalari ochildi. Bunday ishlarda ayniqsa, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Siddiqiy-Ajziy, Namanganda Is'hoqxon Ibrat, Qo'qonda Ashurali Zohiriylar katta faoliyat ko'rsatdilar. Dorulfunun ishiga qisqa muddatda 299 muallim jalb etildi. Hatto 1918 yil 31 maydan "Xalq dorulfununi" nomida Muxtor Bakir muharrirligidagi muntazam gazeta chiqarila boshlandi. Zamonaviy o'qituvchilarga ehtiyoj juda katta edi, shuning uchun ham Munavvarqori dorilmuallimin faoliyatiga e'tiborni kuchaytirdi. Unga rahbarlikni o'zining sobiq o'quvchisi. Jadid pedagogi shokirjon Rahimiy zimmasiga yukladi. Dorilmuallimni qoshida o'nlab zamonaviy maktablar tashkil etildi. Ammo Turkiston maorif kamissari Uspenskiy kabi shovinstik ruhdaagi arboblarning Xalq dorulfununi faoliyatiga katta to'siq bo'ldilar: dorilmuallimin 198 yilning sentyabridayoq tugatildi. Buning ustiga. 1920 yil 7 sentyabda Turkiston o'lkasida universitet ochish haqida sho'ro hukumatining rahbari Lenin dekretga imzo chekdi va butun dunyoga jar soldi. Bu bilan Turkiston xalq dorulfununi faoliyatini yo'qqa chiqardi, hamma lavozimlar markazdan kelgan mutaxassislar tomonidan egallandi. Rus tilini talab darajasida bilmaydigan mahalliy millat yoshlari oliy ta'limdan mahrum bo'lib qolaverdilar. Munavvarqori Abdurashixonov 1918 yilda bir yilga etar -etmas dorulfunun rektori vazifasini bajardi, 1921 yilning 31 martida safdoshlari bilan birga sho'ro hukumatiga qarshi kurashda gumon qilinib, qamoqqa olinadi va yil oxirida ayblov tasdiqlanmagach ozod qilinadi. Uni va safdoshlarini endi universitet ishiga yaqinlashtirmaydilar. 1923 yilda universitetning 5 fakultetidagi 2453 talabaning 50 nafarigina ya'ni 50 dan biri-2 foizga yaqini o'zbek bolalari edi. Amalda mazkur universitet ruslar va rusiy zabonlari uchun xizmat qildi. Bu holda partiya va davlat arbobi Akmal Ikromov ham qattiq taa'ssuf bildirgan edi. Bunday sharoitda Munavvarqori umidni yana chet el oliy o'quv yurtlariga talabalar yuborishda ko'rtdi. 1920-23 yillarda uning tashabbusi bilan etmishga yaqin talaba Germaniyaga o'qishga yuborildi. Bu ishda Munavvarqori, Fitrat va Fayzulla Xo'jaevlar bilan hamkorlikda faoliyatini olib bordi.

Ammo rus mustamlakachilari bunday ruslashtirish siyosatini amalga oshirish jarayonida ma'lum to'siqlarga duch keldilar. O'lkada rus bosqinchilariga qarshi davom etayotgan isyonlar xalq ozodlik harakatlari, mahalliy ziyolilar, shariat din peshvolarining noroziliklari ularning nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish olib borishlarini taqozo qilar edi. Hatto fon- Kaufman va uning atrofidagilar bu siyosatni asta – sekinlik bilan olib borish tarafdori edilar. Shu maqsadda eski mahalliy maktab va madrasalarni e'tiborsiz holicha qoldirish. Mahalliy aholi bilan ziddiyatga bormaslik uchun diniy aqidalariga qattiq tegmaslik, aksincha, diniy mutaassiblikni qo'llab-quvvatlash siyosatini olib bordi. Mahalliy aholi bolalari uchun rus maktablari tashkil qilish, onatilini rus alifbosi asosida olib borish, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat va adabiyot bo'yicha iloji boricha ma'lumot bermaslik, mahalliy millat bolalarini o'z tarixidan, ma'naviyatidan uzoqda saqlash masalalari birinchi o'rinda turar edi.

Usuli hijo metodiga asoslangan mahalliy ibtidoiy maktablar ilm-ma'rifatdan shu darajada yiroq ediki, xalq bolalari bir necha yil o'qish davomida zo'r-bazo'r oddiy savodga ega bo'lar edi.

Uzbek ma'rifatparvarlari mahalliy yoshlarning rus va rus tuzem maktablarida rus tilini mukammal o'rganishi jahon ilm – fani yangiliklarini egallash uchun katta imkoniyatlar yaratuvchi vosita deb bildilar. Bu esa oxir – oqibatta millatning o'zligini tanishga olib kelar edi. Ularning bunday faoliyati gubernatolik ma'murlari olib borayotgan siyosatga butunlay zid edi. Shuning uchun ham ismi-shariflari yuqorida tilga olingan ma'rifatparvarlar umr bo'yi ta'qib va tazyiqlardan qutula olmadilar, bu davrda xalq farzandlari uchun zamon talablariga nisbatan javob bera oladigan boshqa durustroq o'quv muassasasi yo'q edi.

Ba'zi bir tadqiqotchilar, tarixchi olimlar mustamlakachilar tomonidan ochilgan bu maktablarni qo'llab-quvvatlagan, o'zbek farzandlarini ushbu maktablarga davlat etgan mahalliy ziyolilarni qattiq qoralaydilar hatto sotqinlikda ayblaydilar. Ota-bobolarimiz bo'yniga bunday og'ir ammo noo'rin ayblarni qo'yishdan bir oz bo'lsada o'zimizni tiyishimiz kerak.

Xonliklar davrida va undan keyin ham ilm-ma'rifatdan bebahra bo'lib kelayotgan xalq taqdiri o'zbek ziyolilarini qattiq tashvishga solayotgan edi va rus hamda rus-tuzem maktablaridan o'z xalqi manfaatlari yo'lida-mahalliy aholi farzandlarini ilm-ma'rifatli qilish yo'lida

140 foydalanishga, ularni chor hukumatining qabih niyatlariga zid keladigan yo'lga asta-sekinlik bilan burib yuborishga harakat qildilar va bunga qisman bo'lsa ham erishdilar. To'g'ri, bu maktablar mahalliy aholidan yuksak malakali mutaxassis yoki keng ma'lumotga ega bo'lgan kishilarni tarbiyalab etishtirish maqsadini o'z oldiga qo'ygan emas, bunday bo'lishi mumkin ham emas. Akademik V.V.Bartold ma'lumot berishicha, rus-tuzem maktablaridagi o'qitish shu darajada sayoz ediki, buni hatto rus ziyolilari ham e'tirof etar edilar: "Viloyatdagi rus-tuzem va sof ruscha maktablardan hech biri ruscha yozish u yoqda tursin hatto to'g'ri o'qiy oladigan birort ham mahalliy xalq kishisini etishtirgani yo'q"[6].

Mana shunday og'ir sharoitda o'zbek mutafakkirlari rus tuzem maktablarini millat maqsadlariga bo'ysundirishga harakat qildilar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Saidrasul Saidazizov XIX asrning 80-90 yillarida etishib chiqqan, birinchi rus-tuzem maktabini bitirgan va unda muallimlik qilgan, o'zbek pedagogikasi tarixida usuli savtiya metodiga asoslangan "Ustodi avval" birinchi barqaror alifbo darsligini yaratgan, o'zbek pedagoglari orasida o'quv tarbiya sohasida dastlabki islohot o'tkaza olgan metodist olim hamdir. Uning "Ustodi avval" alifbo darsligi ta'sirida XX asrning birinchi choragida tovush metodiga asoslangan jadid maktablari uchun o'ndan ortiq alifbo darsliklari yaratilgani ma'lum. Saidrasul Saidazizovning bu faoliyati mahalliy mutaassiblarning ham keskin qarshiligiga ham uchradi. Ular mutafakkirni "nasoro maxzum" ya'ni kofir maxzum deb jar soldilar. Shunga qaramasdan, muallifning ushbu darsligini 20 asr pedagoglari katta mamnuniyat bilan kutib oldilar, u rus-tuzem maktablaridan tashqari, usuli qadim va yangi ochila boshlagan usuli jadid maktablarida ham keng qo'llana boshladi. Bu haqda "Turkiston vilyatining gazetisi"da e'lon qilingan maqolalarda, Mo'minjon Muhammadjon o'g'lining "Turmush urinishlari" me'muar asarida yaqqolroq ko'rish mumkin.

Rus-tuzem maktablarining o'zbek guruhlarida ta'lim-tarbiya xuddi eski maktablardagi kabi ibtidoiy sharoitda kelib qolmoqda edi. Rus sinflarida belgilangan dars soatlarini o'tib bo'lishlari bilan o'quvchilar qo'shni xonaga-o'zbek sinfi o'qituvchisi ixtiyoriga o'tadilar. O'zbek o'qituvchisi mahalliy eski maktabda o'qitiladigan hamma fanlardan dars beradi. O'zbek sinfidagi sharoit xuddi eski maktablardagidek: o'quvchilar rus sinfida partalarda o'tirsalar, o'zbek sinfida kigiz yoki namat ustid o'tiradilar; Hech qanday darslik, o'quv jihozlari, o'quv qo'llanma yo'q, dars eski usulda arabcha matnlarni quruq yodlash asosida olib boriladi. Rus-tuzem maktablarining o'zbek sinflarida Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", Bayramali Kalininning "Muallimi soniy" darsliklari chiqunga qadar maxsus dastur, darslik yoki o'quv qo'llanmalar hatto predmetlarning nomlari ham ko'rsatilmagan.

1892 yildan e'tiboran Sirdaryo viloyati xalq o'quv yurtlari inspektori lavozimida ishlagan S.Grameniskiy rus-tuzem maktablarida o'qitish usullarini bir muncha isloh qilishga harakat qildi. Bu maktablarda o'qishdagi o'zbekcha so'zlarni ruscha transkripsiyada berishga asoslangan N.Ilminskiy tarjima metodining yaroqsizligini, shuning uchun ham rus-tuzem maktablari o'zbek xalqi o'rtasida e'tibor qozona olmaganligini takidlaydi. Ilminskiy faoliyatidan ma'lumki, u 1873 yildayoq turkiy xalqlarni arab alifbosidan voz kechib, alohida yozuv tizimiga o'tkazishni taklif qilgan va bunda u turkiy xalqlar uchun kirill yozuvini joriy qilish taklifi bilan chiqqan edi. Bu mahalliy xalqlarni tarixidan, o'tmish madaniy merosidan mahrum etishning, madaniyati, tili, dini, tarixi bir ildizga ega bo'lgan turkiy millatlarni parchalab yuborishning birdan-bir yo'li edi. Bu tadbirni amalga oshirish uchun u qozoq pedagogi Ibroy Oltinsarem faoliyatidan foydalangan va Turkistonda 1884 yildan ochila boshlagan rus-tuzem maktablariga ham tadbir qilgan edi. Bu tadbir arab yozuvidan voz kechishning birinchi bosqichi edi. Chor Russiyasi va Turkiston gubernatorligi 40 yildan ortiq vaqt davomida bu masalani amalga oshira olmadi, ammo sho'rolar hukumati 1924 yilda O'rta Osiyoni besh respublikaga parchalab tashlaganidan keyinroq ularni arab alifbosidan lotin va asosiy maqsad-kiril alifbosiga o'tkazish kompaniyasini nihoyatda tezkorlik bilan boshladi.

Xulosa. S.Grameniskiy rus-tuzem maktablarida o'qitishning asosiy usuli bo'lmish Ilminskiy tarjima metodini inkor qilish bilan u mahalliy bolalarni ruscha o'qish, yozish va erkin gaplashishga o'rgatish uchun darslarni faqat rus tilida ko'rgazmali qurollar asosida olib borish usulini ishlab chiqadi va qo'yidagi masalalarga ahamiyat berishni ta'kidlaydi: "rus tiliga o'rgatayotgan vaqtda

tushunish, ko'z oldiga keltirish qiyin so'zlar bo'ladi, o'qituvchi bunday so'zlarni o'quvchilar qay darajada to'g'ri tushungaligiga shubhalanadi. Shunday vaziyatdagina ushbu tushunchaning nomini mahalliy tilda faqat bir marta aytish mumkin. Masalan, o'qituvchi "nebo" so'zini o'quvchilar to'g'ri tushunganligiga shubhalansa, "nebo-osmon" deb tarjimasini bir marta aytadi, boshqa vaqtda faqat ruschasini qo'llaydi. Asosiy maqsad shundaki, o'quvchi zaruratsiz ona tilini suyiste'mol qilishga odatlanmasin, boshidan ruscha so'zlarni eshitish va gapirishga o'rgansin"[7]. Bu uning til o'qitish metodikasining o'ta nozik jihatlarini ancha mukammal biluvchi pedagog ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек совет энциклопедияси. 12-жилд, 356-бет.
2. Навоий замондошлари хотирасида. Хондамир. Хулосат ул-ахбор.-Т.: 1986. 41-бет.
3. Таржимон газетаси, 1894, 8-сон.
4. Знаменский П. Участие Н.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. 1900.с.26
5. Халқ дорулфунуни. 1918-йил. 31 май.
6. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927.с.308.
7. Граменицкий.С. Положение инородческого образования в Сирдарьинской области.- Тошкент.: 1916.с.18.